

ביקורת ספרים

עטרה איזקסון

דב שוורץ, כינור נשמתי – המוזיקה בהגות היהודית
הוצאת אוניברסיטת בר-אילן (סדרת פרשנות ותרבות, בעריכת אבי שגיא)
רמת-גן תשע"ג
(397 עמודים)

המאמר מתאר ומסכם את ספרו של דב שוורץ "כינור נשמתי – המוזיקה בהגות היהודית" המציע דיון מחקרי מקיף ראשון מסוגו בנוגע למפגש של המוזיקה והיהדות בתחום התאולוגי והפילוסופי. הספר מתחקה על גלגוליו של מוטיב המוזיקה בהגות היהודית לדורותיה. בחלקו הראשון (מהעבר להווה: פרקים ב-ה) מתאר הספר את הדרך שעשתה המוזיקה ככלי המשרת מטרות דתיות, פסיכולוגיות ותועלתיות עד היותה לתחום בעל ערך עצמאי וסגולי. במקביל נדונות ההערכות השונות שזכתה להן המוזיקה בהגות היהודית וכן זיקתו המיוחדת של עם ישראל למוזיקה. בחלק השני של הספר (מההווה לעתיד: פרקים ו-ח) נדונים מעמדה ומקומה של המוזיקה בהגות הציונית הדתית.

זיקת היהדות למוזיקה היא נושא לשיח ער בשנים האחרונות. התחייה המוזיקלית בציבור הדתי היא אחד הביטויים לכך. ספרו של דב שוורץ "כינור נשמתי – המוזיקה בהגות היהודית" מציע דיון מחקרי מקיף ראשון במפגש של המוזיקה והיהדות בתחום התאולוגי והפילוסופי.

העשייה המוזיקלית ויוצריה – מאז יובל "אבי כל תופס כינור ועוגב", דרך דוד המלך והלוויים ועד להקות רוק המלחינות מוזיקה חדישה לטקסטים מהמקורות, מחד גיסא, ויצירות קונצרטנטיות המשקפות רעיונות ציוניים, מאידך גיסא – עומדת במרכז הספר.¹ שוורץ בוחן את ההערכות על חשיבות המוזיקה ואת הופעותיה השונות כרכיב תאולוגי ומטאפיסי בהגות היהודית. הספר מקיף ביותר וכולל שמונה פרקים. בכונתי להציג בקצרה את תוכני הפרקים, ובחלקם אף להציג בקצרה את השיח העכשווי ביחס למוזיקה. דגש מיוחד יושם על השיח בעולם הדתי. שלושת הפרקים הראשונים עוסקים במעמדה ובערכה של המוזיקה בעולם דתי

¹ ט' אלירם, "מקול שופר ללהקות רוק", מקור ראשון, מוסף שבת לתורה, הגות, ספרות ואמנות, 4.9.13.

בכלל וברת היהודית בפרט. בפרק הפותח "היבטים מתודולוגיים" שוורץ דן במוטיב המוזיקלי בהגות היהודית כביטוי תודעתי ותרבותי ולא כתיאור של התפתחות היסטורית עקיבה. מקורות התייחסותו דנים בהגות היהודית ובמוזיקה, פרשנות, הסמלה, והוא אף מנסה "להעריך את האופנים השונים שבהם היתה המוזיקה לגורם מעצב של השקפת העולם הרעיונית בזמנים משתנים" (עמ' 39). מנחם ויזנברג, חתן פרס אקו"ם למפעל חיים וראש החוג למוזיקה רב תחומית באקדמיה בירושלים, אומר ש"המוזיקה היהודית היא מושג ערטילאי שיהיה תמיד לוקה בחסר כיוון שיהודים באים מתפוצות רבות. יש לה אלמנטים מאפיינים כמו מוזיקה כלייזמרית ואנדלוסית, אבל השורש מצוי בטעמי המקרא".² מתוך אמונה זו נולדו יצירותיו הראשונות כמלחין: "והנה כחומר ביד היוצר" ו"בין קודש לחול", המבוססות שתיהן על תבניות של טעמי המקרא.

הפרק השני מתאר כיצד נתפסה המוזיקה כתחום מופלא הודות לחוויה החושית המשפיעה על תחומים רבים בחיי האדם והודות לתאוריה המוזיקלית המשקפת את החוקיות הקוסמית. שוורץ סוקר את החינוך המוזיקלי בימי הביניים, בתקופת הרנסנס ובעת החדשה; מתייחס למוזיקה כלמדע, אף דן בגישת הרמב"ם לפיוט. ראש ישיבת עתניאל רא"ם הכהן טוען שאפשר לחלק את עבודת ה' לשלושה תחומים: מחשבה, דיבור ומעשה.³ עבודת ה' שבמחשבה היא כנפש האדם בינו לבין עצמו, לעומת עבודת ה' בדיבור שמתלבשת במילים ומופיעה כלפי חוץ. בין המחשבה לדיבור ניתן להוסיף שני שלבי ביניים אפשריים – הדומייה והניגון. הדומייה משאירה עדיין את הנעלם בהעלם, אך יכולה לגלות לסובכים את עצמתו, ואילו הניגון נותן גילוי ראשוני ועמוק. מסתבר ש"הדיון המחקרי במעמדה ובערכה של המוזיקה מציג אותה במקרים רבים כתחום עצמאי ולעתים גם מדעי (מתמטי) הניצוק לעולם הדתי" (שוורץ, עמ' 88).

הרב מוטי הרשקופ, ראש ישיבת "כינור דוד" בעטרת, טוען שרבים מאתנו מצאו את עצמם לא אחת מהרהרים, ולעתים נבוכים, בשאלת הזיקה של המוזיקה לעולם הקודש.⁴ באופן אינטואיטיבי אנו מרגישים שחייב להיות קשר בין עולם המוזיקה שהוא עולם רוחני, לבין עולם הקודש שהוא מקור ויסוד לכל שאיפותינו הגבוהות והנאצלות. אולם המציאות טופחת על פנינו במבוכה בדמותן של יצירות מוזיקליות רבות וקודים תרבותיים המתלווים להן, שברור לנו באופן חד משמעי שאין להם מקום לא באוהלו של שם ובוודאי לא באוהלו של יעקב. טרם בואנו לברר נקודה זו עלינו להציב בנתוני

² מ' ויזנברג, מתוך שיחה עם מרב יודילביץ על אודות מקורות ההשראה שלו ועל עתידה של המוזיקה הקונצרטית בישראל: "זה נראה רע, אבל אני מרגיש שהיצירה שלי נובעת מפה" (פורסם: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4030718,00.html> : 19.02.11 Y-net).

³ ראו דבריו של הרב רא"ם הכהן, ראש ישיבת עתניאל: מוזיקה ויהדות, 215 (טבת תשע"א).

⁴ הרב מוטי הרשקופ שליט"א, מוזיקה ויהדות, 215 (טבת תשע"א): <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=15056>.

הבסיס מספר עובדות שאף שוורץ מדגישם: (א) המוזיקה היא אחד הכוחות בעלי ההשפעה החזקה ביותר על כלל המין האנושי; (ב) המוזיקה שימשה בהיכל הקודש בזמן שבית המקדש עמד על תלו; (ג) גדולי ישראל ראשונים ואחרונים, חכמי נגלה וסוד, הפליגו רבות בשבחה של המוזיקה וייחסו לה מדרגות גבוהות במיוחד. המובאות הן רבות. נציין את רבי יהודה הלוי המתאר את המוזיקה שהיא "מעדת את הנפש ממדה אל הפכה".⁵ רמב"ן כותב: "כי ענין הכנור וכלי הזמר במקדש רמז להשגת המחשבה שהיא נתלית ברוח, ואין בגשמיות דק כמוסיקא, כענין שאמרו קול ודבר ורוח וזהו רוח הקדש".⁶ ובשם הגר"א מובא כי "רוב טעמי תורה, וסודות שירי הלויים, וסודות תיקוני הזוהר, אי-אפשר לידע בלעדה, ועל ידה יכולים בני אדם למות בכלות נפשם מנעימותיה, ויכולים להחיות המתים בסודותיה הגנוזים בתורה".⁷ ועוד אומר הרשקופ, לא הזכרנו את גדולי החסידות, את הרב קוק, הרב הנזיר ועוד רבים. עובדות אלו מביאות אותנו להבנה כי דבר כה מרכזי שנברא על ידי רבש"ע לא לחינם נברא. אנו כאנשי תורה ואמונה מחפשים בכל דבר את התכלית שיכולה להביא אותנו להתקרבות לקב"ה ולגילוי שכינתו.

הפרק השלישי בספרו של שוורץ מבחין בחותם המיוחד של עם ישראל בתודעת ההוגים בתחום המוזיקלי. שוורץ פותח בהיבט הפולמוסי, וטוען שההגות היהודית התמודדה עם הדתות המונותיאסטיות הגדולות שביקשו לנכס לעצמן הישגים דתיים ותרבותיים בצדק ושלא בצדק. כמו כן הוא מביא את טיעונו של ספר הכוזרי על פי ריה"ל, ומראה כי מסורות שונות בהקשר למוזיקה לבשו אופי פולמוסי מובהק בדיונו. הוא טוען ש"הופעתה של תודעת היתרון המוסיקלי הלאומי הייתה מעין פיצוי לריחוקו של עם ישראל מהיצירתיות המוסיקלית בתקופות הגלות" (עמ' 123). ההגות המוזיקלית התרפקה על העבר (נבואה, חכמה וסדר עבודת בית המקדש) כדי למצוא או לגלות את העדיפות המוזיקלית שלה.

הפרק הרביעי עוסק במוזיקה ככלי שרת להשגת מטרות דתיות ותועלתניות. שוורץ טוען שלביצוע מוזיקלי היה מקום חשוב בסוגיית ההכנה לנבואה, והשפעתה על מצבי רוח הוכרה כבר בעולם העתיק. חידוד מצבי הנפש (שלמות, צורך, שמחה, הניגון בחסידות, המוזיקה ככלי ריפוי) והיתרונות הפסיכולוגיים של המוזיקה היו מרכיב חשוב ומרכזי בהערכת המוזיקה ובמעמדה. ההקשר הנפשי נוגע גם במגיה, בעיקר כשמדובר בתפיסות תועלתניות בהגות היהודית בימי הביניים ובעת החדשה. הרב בניהו ברונר, לשעבר ראש ישיבת ההסדר בצפת, מציין שהמוזיקה, באופן כללי, היא האמנות הגבוהה

⁵ ספר הכוזרי, ב, סה.

⁶ רמב"ן, תורת האדם, נדפס בתוך כתבי רמב"ן, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ד, ב, עמ' שג; וכך עולה מהתלמוד, ערכין יג, ע"ב.

⁷ מובא אצל ר' ישראל משקלוב (1770-1839), הקדמה לפאת השולחן, צפת 1836, עמ' 5-10.

ביותר משום שהטבע שלה הוא הרצון, התנועה הרוחנית ממקום למקום.⁸ אפשר לראות זאת בכך שאין לחן שיש בו פחות משני תווים. תו אחד הוא חסר משמעות, רק התנועה מהתו הראשון לשני יוצרת את האמירה שבמוזיקה. טבע זה של אמנות המוזיקה נותן לה כוח עליון יותר על שאר האמנויות, אך למרות זאת ניתן להשתמש בה (כמו בכל כוח שנברא בעולם) למגוון גדול של תכליות, שחלקן תחתיות ביותר. המיוחד במוזיקה בעם ישראל, מה שמתגלה באופן מושלם במוזיקה שהייתה מנוגנת בבית המקדש, הוא הניסיון לפנות אל כוח הרצון, לחזק ולרומם אותו, להפוך אותו לדומיננטי ומשפיע. העומק בכוח הרצון הוא בכך שזהו הכוח היחיד בנפש המכיל גם סקירה של אופקים רחבים (כמו השכל, בניגוד לרגש המתרכז בתופעה בודדת) וגם תנועה, דינמיקה, התפתחות והתחדשות (בדומה לרגש, בניגוד לשכל שהוא סטטי). לכן זהו הכוח העיקרי הבונה, המפתח והמשכלל את העולם ואת היחס שלנו לקב"ה, והכוחות האחרים משמשים לו כעזר.

הפרק החמישי מציג את תפיסת המוזיקה כייצוג קוסמי, היסטורי ותיאולוגי. "התנועה של ייצוגי המוזיקה", כותב שוורץ, מתנהלת מנבכי האלוהות וחוקי הקוסמוס למסלולי האישיות" (עמ' 219). לאחר דיון מרתק במקור המוזיקה, בתהליך הבריאה ובסדר העולמי והאנושי, מתברר שתפיסת המוזיקה כ"אמנות שמימית" וכמיצגת את ההווה האלוהית הייתה לגישה אלטרנטיבית לגישה האינסטרומנטלית בהגות ימי הביניים. המחבר מציג מובאות אין ספור ומבסס את טיעונו ביחס לחוויה והאישיות ולהיבטיה השונים של המוזיקה בראי התקופות (מוזיקה כתקווה, סבל ודיאלוג). המסע האישי משתקף במידה מסוימת בפרק החתימה לקראת סוף הספר. מסתבר שהמוזיקה היא מרכיב ממשי והכרחי בחוויה הדתית והאסתטית של האדם.

שלושת הפרקים האחרונים בוחנים את מקום הרכיב המוזיקלי בהגות היהודית הדתית המתחדשת בציונות בכלל ובציונות הדתית בפרט. דיון זה חושף מבט על השפעת רכיב זה בחיים הדתיים המודרניים.

כפי שהמחבר קשור להוויה ולקיום הציוני-דתי, המוזיקה נטועה עמוק בלבו — הרכיב המוזיקלי חי ונוכח בהווייתו. אין תמה שדווקא חוקר פילוסופיה יהודית כיהן כחמש שנים כראש המחלקה למוזיקה באוניברסיטת בר אילן. ראשו ונשמתו בחינוך המוזיקלי שהעניק לילדיו ובתמיכתו בהכשרת מורים למוזיקה באוניברסיטה ומחוצה לה. הוא מעריך את כוחה של ה"מדיה" גם בהעדר ידע, רקע תאורטי או ביצועי, או כפי שהספר כולו מציג פנים מטא-מוזיקליות העוסקות במיקומה ובערכה במפת הפילוסופיה היהודית והקבלה. דווקא לאחר הסיכום מוצא הקורא פרק הנקרא "במקום חתימה". נדמה שפרק זה הוא החותם האמתי, ואולי אף המניע לכל הכתוב לפניו. שוורץ מטיב לתאר את ה"שורשים" החסרים שלו, ומגלה עולם שלם של הגשמה ושל היסטוריה יהודית

⁸ אתר כיפה, י"ב ניסן תשס"ו: <http://www.kipa.co.il/ask/show/85806>.

"אירופאית" ישראלית. דווקא התיאור האישי, האמוציונלי, שכביכול אינו מחקר, חושף את בית גידולו ואת השפעתה העצומה של המוזיקה על אורח חייו, דרך חינוכו ונשמתו. בעצם משתמע שהמוזיקה היא כינור נשמתו "דרך חיים, כפי שההלכה היא בגדר חיים" (עמ' 329). הן אינן מתלכדות, אך אפשר להשלים ביניהן כפי שעשה המחבר.

מסתבר שאורח החיים הציוני-דתי שאינו מעמיד בדרך כלל את המוזיקה כרכיב עליון בתודעתו, לא יכול לה — למוזה הזו. היא משתלטת עליו, חודרת לחייו ומעשירה אותם. אף שאינה עיסוקו העיקרי, הוא שבוי בקסמה, מאזין בלתי נלאה מגיל צעיר, מהלך לידה, מנגן עם ילדיו, ואף מצליח להביא פשרות בנוגע לשירת נשים בתוככי מוסד אקדמי דתי כדוגמת אוניברסיטת בר אילן. שוורץ אף בודק את התפיסה המיסטית של המוזיקה על פי ספר הפליאה מן המאה ה-14 (נספח א), מכביר במעלותיהם של השיר והניגון מתוך הספר של מרדכי עבאדי (נספח ב) ומציג זוויות ראייה של מלחינים כדי להתמודד עם השאלה הגדולה הזו: כוחה של המוזיקה והחוויה שהיא מותירה בקרב מלחינים שומרי מצוות (נספח ג).

החיבור שעשה שוורץ בנפשו ובחייו מסתמן גם בכך ש"ההגות הדתית בעולם המודרני עדיין נשענת בחלקה הגדול על מעמדה האינסטרומנטלי של המוזיקה" (עמ' 219). אם נקודת המוצא והמניע של הכותב הם אישיים, הוא מרהיב עשות כאשר הוא פורס משנה סדורה המאירה את כל ההיבטים הפסיכו-אקוסטיים היסטוריים-יהודיים הנוגעים למפגש של המוזיקה והיהדות.